

سرچشمه‌ی حکمت

جستارهایی در باب عقل



مهدی احمدی * رضا برنجکار * سید محمد بنی هاشمی * محمد بیابانی اسکویی
سعید رحیمیان * محمد تقی سبحانی * محمد تقی فعالی * علی معموری

بسم الله الرحمن الرحيم

سرچشمی حکمت

« جستارهایی در باب عقل »



نویسندگان:

مهدی احمدی - رضا برنجکار - سید محمد بنی هاشمی
محمد بیابانی اسکوئی - سعید رحیمیان - محمدتقی سبحانی
محمدتقی فعالی - علی معموری

به کوشش
علی نقی خدایاری



انتشارات نبأ

سرشناسه : خداياری، علی نقی.
 عنوان و پدیدآور : سرچشمه‌ی حکمت : جستارهایی در باب عقل / علی نقی خداياری.
 مشخصات نشر : تهران : نیا، ۱۳۸۸.
 مشخصات ظاهری : ۱ ج (بدون شماره گذاری)
 شابک : ۷-۷۵-۸۳۲۳-۹۶۴-۹۷۸
 وضعیت فهرست نویسی : فیبا
 عنوان دیگر : جستارهایی در باب عقل.
 موضوع : قرآن و عقل
 موضوع : عقل
 موضوع : خداشناسی
 رده بندی کنگره : ع ۷ خ ۱۳۸۸۴ / ۱۰۴ BP
 رده بندی دیویی : ۲۹۷ / ۱۵۹
 شماره کتابشناسی ملی : ۹۳۳۲۰۸۱

این کتاب با حمایت معاونت امور فرهنگی
 وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
 به چاپ رسیده است

(سرچشمه‌ی حکمت)

جستارهایی در باب عقل

نویسندگان : مهدی احمدی - رضا برنجکار - سید محمد بنی هاشمی
 محمد بیابانی اسکونی - سعید رحیمیان - محمدتقی سبحانی - محمدتقی فعالی
 علی معموری / به کوشش : علی نقی خداياری / حروفچینی : انتشارات نیا
 لیتوگرافی : نور / چاپ : الوان / صحافی : جلوه / چاپ اول : ۱۳۸۸
 شمارگان : ۳۰۰۰ نسخه / قیمت : ۴۵۰۰۰ ریال / کد : ۱۲۹ / ۲۰۱
 ناشر : انتشارات نیا / تهران، خیابان شریعتی، روبروی ملک، کوچه
 شبستری، خیابان ادیبی شماره ۲۶ تلفکس : ۷۷۵۰۶۶۰۲ - ۷۷۵۰۴۶۸۳
 شابک : ۷-۷۵-۸۳۲۳-۹۶۴-۹۷۸ ISBN: 978 - 964 - 8323 - 75 - 7

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱۱
۱- عقل در قرآن کریم / مهدی احمدی	۱۵
عقل در اصطلاح	۱۷
حوزه‌های معنایی عقل در قرآن	۱۸
مفهوم عقل قرآنی	۲۳
الف - در تفاسیر	۲۳
ب - در قرآن	۲۸
قلمرو احکام یا کارایی عقل	۳۱
شناخت‌های اعتقادی به معنای عام	۳۲
هستی‌شناسی	۳۲
خداشناسی	۳۲
الف) نمونه‌های شگفت‌انگیز آفرینش	۳۳
ب) نمونه‌های عذاب و مجازات	۳۵
ج) تکیه بر عقل فطری	۳۶
د) هدف‌مند بودن جهان هستی	۳۸
امکان معاد	۳۸
درک و شناخت حقایق	۴۱
انسان‌شناسی	۴۴

۴۵	شناخت آموزه‌ها و پیام‌های قرآن
۴۶	شناخت باید‌ها و نباید‌ها
۴۸	شناخت اصول و علت احکام
۵۰	موانع تعقل در قرآن
۵۲	عقل دلیل اعتماد به نقل
۵۳	نکته‌ی پایانی
۵۴	فهرست منابع
۵۷	۲- عقل در احادیث / رضا برنجکار
۵۷	جایگاه عقل
۵۹	حقیقت عقل دینی
۶۲	مقایسه‌ی عقل دینی و غیر دینی
۶۴	عقل طبع و عقل تجربه و درجات عقل
۶۵	معانی و کارکردهای عقل
۶۶	عقل نظری
۶۶	عقل عملی
۷۰	عقل ابزاری
۷۲	ارتباط عقل با اخلاق، دین، علم
۷۵	فهرست منابع
۷۷	۳- عقل‌گرایی و نص‌گرایی در کلام اسلامی / محمدتقی سبحانی
	نگاهی به چگونگی رویارویی متکلمان مسلمان با مسأله‌ی پردامنه‌ی
۷۷	«عقل» و «وحی»
۷۹	اهل حدیث و آغاز نص‌گرایی
۸۰	عوامل پیدایش عقل‌گرایی
۸۲	اشعری و ماتریدی

۸۷	عقل‌گرایی در ماتریدیّه
۸۸	غزالی در کشاکش عقل و وحی
۹۱	عقل‌گرایی و نصّ‌گرایی در سده‌های متأخر
۹۲	عقل‌گرایی در شیعه‌ی امامیه
۹۸	عقل‌گرایی در آثار شیخ مفید
۱۰۲	عقل‌گرایی پس از شیخ مفید
۱۰۴	نصّ‌گرایی در دوران متأخر
۱۰۷	سخن آخر
۱۰۹	فهرست منابع
۱۱۳	۴- بررسی تطبیقی عقل معتزلی و اشعری / علی معموری
۱۱۴	معنا و مفهوم عقل
۱۱۸	مقایسه‌ی مفهوم و کارکرد عقل در نگاه معتزله و اشاعره
۱۲۲	بازتاب عقل در دستگاه کلامی معتزله و اشاعره
۱۲۳	۱- رابطه‌ی تکلیف سمعی و عقلی
۱۲۶	۲- اولوئیت صفت عدالت یا قدرت
۱۲۷	۳- مبنای حُسن و قُبْح
۱۲۹	۴- مسأله‌ی جبر و اختیار
۱۳۱	اصل علیّت
۱۳۳	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۳۶	فهرست منابع
۱۴۱	۵- عقل از دیدگاه ابن سینا / رضا برنجکار
۱۴۲	عقل مفارق
۱۴۴	خلاصه‌ای از علم النفس ابن سینا
۱۴۵	عقل نظری

۱۴۵	۱. عقل هیولانی
۱۴۶	۲. عقل بالملکه
۱۴۶	۳. عقل بالفعل
۱۴۷	۴. عقل مستفاد
۱۴۷	عقل عملی
۱۵۷	فهرست منابع
۱۵۹	۶- جایگاه عقل در عرفان اسلامی / دکتر سعید رحیمیان
۱۵۹	مقدمه
۱۶۱	عقل در نزد اندیشمندان اسلامی و عارفان:
۱۶۱	الف - عقل نظری و عقل عملی
۱۶۱	ب - عقل جزئی و عقل کلی
۱۶۱	ب - ۱ - به عنوان دو ساحت از ساحت‌های وجودی انسان
۱۶۲	ب - ۲ - به عنوان دو عالم متفاوت از جهان‌های هستی
۱۶۴	ج - عقل فطری و عقل کسبی
۱۶۴	د - عقل منور و عقل غیر منور
۱۶۶	الف - عقل در عرفان نظری
۱۶۷	الف - ۱ - وجوه تشابه و ارتباط عقل و قلب (از دیدگاه عارفان)
۱۷۰	الف - ۲ - تمایزات عقل و قلب
۱۷۴	موارد مذمت عقل
۱۷۴	اول: عقل مدعی انحصار
۱۷۵	دوم: اکتفا به عقل از کشف یا پس از حصول کشف
۱۷۷	سوم: مقهوریت عقل در برابر خیال
۱۷۸	مقایسه معرفت عقلی و قلبی
۱۷۹	ب - عقل و عشق در عرفان عملی

۱۷۹	تمایزات عشق و عقل در عرفان عملی
۱۸۳	استنتاج
۱۸۵	فهرست منابع
۱۸۷	۷- عقل از نظر ملاصدرا / محمد تقی فعّالی
۱۸۸	الف - مبانی
۱۸۸	مبانی هستی شناسانه
۱۸۸	اصالت وجود
۱۸۸	وحدت تشکیکی وجود
۱۸۹	حرکت جوهری
۱۹۰	قوس نزول و صعود
۱۹۱	مبانی انسان شناسانه
۱۹۱	هستی نفس
۱۹۱	تعریف نفس
۱۹۲	حدوث و بقای نفس
۱۹۳	قوای نفس
۱۹۴	ب - معناشناسی عقل
۱۹۴	عقل مفارق
۱۹۴	صادر اول
۱۹۶	پیدایش کثرت طولی
۱۹۷	پیدایش کثرت عرضی
۱۹۸	عقل انسانی
۱۹۸	عقل نظری و عملی
۲۰۵	چگونگی تعقل
۲۰۹	ج - کاربرد عقل

۲۰۹	خدا شناسی
۲۱۱	وجود شناسی (نظریه اتحاد عاقل و معقول)
۲۱۶	معرفت شناسی
۲۱۷	معاد شناسی
۲۲۰	عقل و دین
۲۲۱	علم شناسی
۲۲۲	نتیجه گیری
۲۲۲	پیوست - پیشینه‌ی بحث در مورد عقل در یونان
۲۲۲	فیلسوفان پیش سقراطی
۲۲۳	افلاطون
۲۲۴	ارسطو
۲۲۶	افلوپین
۲۲۸	فهرست منابع
۲۳۱	۸- عقل از دیدگاه اخباریان / محمد بیابانی اسکویی
۲۳۱	۱- اهمیت خردورزی در قرآن و روایات
۲۳۴	۲- افراط و تفریط درباره‌ی عقل
۲۳۷	۳- عقل گرایی و نص گرایی در امامیه
۲۳۸	۴- پیشینه‌ی اخباری گری
۲۴۱	۵- روش اخباریان در احکام و اصول عقاید
۲۴۶	۶- حجیت عقل از نظر اخباریان
۲۵۷	۷- حسن و قبح عملی
۲۶۳	۸- اخباریان و حسن و قبح افعال
۲۶۹	فهرست منابع

۲۷۳	۹- عقل از دیدگاه میرزای اصفهانی / سید محمد بنی هاشمی
۲۷۳	مقدمه
۲۷۴	عبارات مرحوم میرزا در تعریف عقل
۲۷۸	ویژگی های عقل از دیدگاه مرحوم میرزا
۲۷۹	مستندات لغوی تعریف عقل
۲۸۳	تفاوت علم و عقل
۲۸۷	شواهد روایی تعریف عقل
۲۹۱	حسن و قبح ذاتی
۲۹۳	استقلال عقلی
۲۹۶	حسن و قبح ذاتی: صفت فعل عاقل مختار
۲۹۹	اختلاف درجات عقول
۳۰۲	معیار استقلال عقلی
۳۰۵	تباین عقل و معقول
۳۰۸	تباین عقل و عاقل
۳۱۰	تصریحات میرزا بر حجّیت عقل
۳۱۱	معنای حجّت و حجّیت
۳۱۳	ذاتی بودن حجّیت عقل
۳۱۴	نتیجه ی انکار حجّیت ذاتی عقل
۳۱۶	شواهد نقلی بر حجّیت عقل
۳۱۸	فهرست منابع

پیشگفتار

سخن گفتن درباره عقل و پایگاه ارجمند آن، سهل و ممتنع می نماید. سهل از آن رو است که درباره نوری سخن می گوئیم که همگان به درجاتی از آن حقیقت بهره مندند. و آثار آن را در درون خود می یابند. و دشوار از آن رو که آن گاه که عقل - این ابزار تفکر و منبع معرفت - خود موضوع اندیشه و تأمل قرار می گیرد درباره چیستی، کارکرد و نسبت آن با دیگر منابع معرفت، تحلیل ها و نظریه پردازی های گوناگون و گاه متضاد پدیدار می شود.

جایگاه ارزشی خرد در میان آدمیان از یک سو و تأکید افزون نصوص دینی و پیشوایان معصوم بر منزلت والای گوهر قدسی عقل از سوی دیگر، همه گروه های فکری و فرقه های مذهبی جهان اسلام - از محدثان تا متکلمان و از فیلسوفان تا عارفان - را بر آن داشته که خود را اندیشه ورز و خردمند و روشها و رهیافتهای خود را خردپسند بنمایانند و تعالیم و آموزه های خود را خردمندانه بشمارند. و درباره خردگریزی و احیاناً خردستیزی گروه های مخالف و رقیب سخن ها بگویند و کتابها و رساله ها بپردازند. اما به راستی عقل چیست و کارکرد آن در حیات نظری و عملی بشر کدام است و چگونه می توان و می باید از این راهنمای باطنی بهره جست؟ در این میان، بر مسلمان امروزی و پژوهشگر تیزبین است که در نخستین گام، ۲منظره عقل را در چشم انداز تراث گران و سترگ پیشینیان بازجوید و رهاورد پژوهشهای عالمان را در ساحت های گوناگون علوم اسلامی برای بازشناسی چیستی و کارکرد عقل در پیش روی خویش گیرد.

چنین می نماید که در ضرورت کسب آگاهی تاریخی روشمند از آراء دانشمندان

حوزه‌های گوناگون علوم اسلامی در باب مقولات مهم معرفتی چون عقل نباید تردید کرد. بی‌گمان بررسی یک مقوله معرفتی و آموزه اعتقادی در ساحات مختلف و از مناظر متخالف، و شناسایی نظریه‌ها و تفسیرهای موجود درباره آن، و کشف دگرگونی‌های پدید آمده در گستره مفهومی و کارکرد آن، به روشن شدن مواضع گروه‌های فکری مدد می‌رساند و به ارزیابی درست و تنقیح مبانی می‌انجامد و بدین سان از رهگذر سنجش آراء و بررسی دیدگاه‌ها و ملاحظه استدلال‌ها و استنتاج‌ها مسیر استنباط‌های صحیح‌تر و تحلیل‌های کارآمدتر هموار می‌گردد.

در مجموعه پیش‌رو که به همت پژوهشگرانی دانشور سامان یافته است کوشش شده آراء مهم‌ترین جریانهای فکری جهان اسلام در باب آموزه پایه‌ای عقل عرضه شود.^(۱) دو نکته در تدوین جستارهای این نوشتار مد نظر بوده است. نخست، پرداختن به حوزه‌های متنوع و جریانهای مهم فکری و گزینش عالمانی که نماینده شاخص یک جریان معرفتی به شمار می‌روند. و دوم، بهره‌گیری از نویسندگانی که در موضوع مورد نظر از دانش و توانایی لازم برخوردارند. گفتنی است برای آگاهی از دیدگاه قرآن و حدیث درباره عقل، دو مقاله نخست به این عرصه اختصاص یافته است. در مقاله سوم با عنوان عقل‌گرایی و نص‌گرایی در کلام اسلامی، گزارشی تاریخی از سیر و سرگذشت گرایشهای عقلی و نقلی در حوزه کلام ارائه شده است. مقالات بعدی هرکدام عقل را از منظر یک جریان معرفتی یا شخصیت بارز آن بررسی کرده است.

امید است اثر حاضر پیش درآمدی شایسته در زمینه مطالعات مقایسه‌ای در موضوعات اعتقادی و معرفتی باشد، و برای پژوهشگران و علاقمندان این‌گونه مباحث سودمند افتد. بایسته است از تمامی نویسندگان ارجمندی که برای این مجموعه قلم زدند و در مراحل گوناگون کار، با شکییایی و بردباری همکاری کردند و از ناشر دانش‌گستر و ویراستار محترم و دوستان فاضلی که در ارزیابی و داوری

۱. یادآور می‌شود که در این مجموعه، برای فلسفه اشراق و دیدگاه علامه مجلسی نیز دو مقاله در نظر گرفته شده بود که متأسفانه به دلیل مشکلاتی، نگارش آنها به فرجام نرسید.

مقالات با این جانب همکاری داشتند، سپاسگزاری نمایم. سخن آخر آن که نیکویی‌های این اثر، برآمده از کوشش و دانش نویسندگان فرهیخته آن و هرگونه خلل و خطای احتمالی راه یافته در آن، از کوتاهی نگارنده این سطور است. بدان امید که با یادآوری‌ها و راهنمایی‌های خوانندگان سخن‌شناس و نکته‌سنج برطرف گردد.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه أنیب

قم - علی نقی خدایاری

زمستان ۱۳۸۷